

УДК 274.5 (=411.16)
DOI: 10.26661/swfh-2017-49-028

О. Р. Давлетов, І. В. Саламаха

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОГЛЯДІВ “БАТЬКІВ РЕФОРМАЦІЇ” СТОСОВНО ЄВРЕЇВ (ЧИ МОЖНА ВВАЖАТИ МАРТИНА ЛЮТЕРА “ТЕОЛОГОМ ГОЛОКОСТУ”?)

У статті досліджується трансформація поглядів лідерів Реформації на роль євреїв в релігійному питанні, та їх вплив на ідеологію керівників фашистської Німеччини. На підґрунті матеріалів лідерів європейського реформаційного руху, монографій, статей та наукових розвідок виявлено, як змінювалось ставлення Мартіна Лютера та його прибічників до єврейського населення в Європі. Також досліджується, яким чином ідеї лідерів Реформації щодо єврейства використовувались лідерами Третього Рейху у 1933-1945 рр.

Ключові слова: Реформація, еволюція, теологія, євреї, протестантизм, Мартін Лютер, папство, християнство.

2017 рік – черговий ювілей – 500 років Реформації. Ця подія здійснила потужний вплив не тільки на країни Західної та Центральної Європи, її відгомін рознісся по всьому світові. Початком Реформації прийнято вважати конкретну подію – Мартін Лютер (1483-1546), доктор теології Віттенберзького університету (м. Віттенберг (сьогодні Лютерштадт), Саксонія, Німеччина) 31 жовтня 1517 р. прибив до дверей церкви свій рукопис – “95 тез”, у якому виступив проти зловживань католицької церкви. Сам цей перформанс, скоріш за все, – просто легенда, але і Лютер, і “95 тез” – реальність.

Під час Реформації відбулись глобальні зміни у Європі, як у релігії, так і у державному управлінні та у світогляді більшості населення. Реформація порушила також і міжнаціональні проблеми.

Євреї Європи наприкінці XV – на початку XVI століть вже пройшли через низку важких випробувань. У 1490 р. – вигнання єврейської громади з Женеви. У 1492 р. – відбулось їх вигнання з Іспанії. У 1519 р. – вигнання євреїв з міста Регенсбург. 1530 р. – вигнання євреїв з Австрії. Потім також продовжились подальші переслідування та репресії проти євреїв з німецьких міст та земель [1].

З початку активної діяльності Мартіна Лютера більшість сприймала його як людину, яка зблизить євреїв та християн. Заради цього зближення Лютер і його соратники зайнялись вивченням івриту, який сприймався ними як версія “чистої” мови – вільної від обмежень, властивих для латини [2, арк.12].

На думку Лютера, до євреїв належало ставитись з повагою, як до прямих спадкоємців Біблійної історії. Про це він говорить у памфлеті “Ісус Христос народився євреєм” [3, арк.176].

Ще до початку Реформації, у єврейському середовищі з’явились ідеї про те, що християнство у новій версії – це останній етап у підготовці світу до прийняття юдаїзму. Реформація приведе християнство до юдаїзму, поклавши край стражданню євреїв. Саме тоді настане спасіння для всього світу.

Авраам бен Еліезер-Леві – кабаліст, вигнаний з Іспанії, який мешкав у Туреччині та Єгипті, у 1524 р. писав про Лютера як про Месію, сина Йосипа, якому судилося зруйнувати церкву і наново відбудувати Єрусалим [4, арк.47].

Сам Лютер, особливо в перші роки своєї реформаторської діяльності, після 1517 року, розраховував, що більшість євреїв прийме його вчення. Вселяли надію на це покращення становища євреїв також зміни, внесені протестантами до християнського життя, ритуалів та обрядів. Звільнення від влади папи, скасування церковної ієрархії, відкидання статуй та мощів, ліквідація чернецтва, зменшення кількості таїнств, запровадження молитов живою національною мовою замість латини, побудова скромних обцинних молитовних будинків замість грандіозних католицьких соборів, прагнення до скромності в одязі – все це дещо нівелювало зовнішні відмінності між євреями та християнами.

Але у 1530-1540 роки, коли Реформація зміцнюється в Німеччині, а реформаційні рухи поширюються у Франції, Англії, Швейцарії, Лютер поступово змінює своє ставлення до євреїв. Надія Лютера на те, що більшість євреїв підтримає його у боротьбі проти папства і сприйме нові ідеї не виправдалась [5, арк.112]. Євреї не переходили масово у християнство.

Також велику роль у формуванні антиєврейських поглядів Лютера відіграли жорсткі католицькі нападки з боку прибічників папи. Вони звинувачували Лютера в тому, що він підтримує євреїв, вербує для них прибічників, і що сам він – таємний єврей [6, арк.79].

У своїх пізніх творах, у першу чергу – “Про євреїв та їх брехню”, – Лютер повністю відкидає євреїв, і доводить, що між ним і євреями немає нічого спільного. У підсумку Лютер дійшов до того, що порівнював євреїв з сатаною [3, арк.210].

Памфлет “Проти євреїв та їх брехні” достатньо розлогий (175 сторінок! – Памфлет складається з 394-х пронумерованих фрагментів і розділений на чотири частини. За обсягом робота відповідає приблизно 85 сторінкам формату А4). У першій частині Лютер повторює звинувачення в тому, що євреї зводять хулу на Христа та Діву Марію, називаючи її повією, а її Сина – бастардом. “Вони не розуміють, що за це вони прокляті Богом. Упираючись, вони збільшують свої страждання: досі у них немає своєї держави, вони поневіряються по світу, залишаючись для всіх чужими”. І навіть єврейському очікуванню Месії Лютер надає своє тлумачення: вони, мовляв, його чекають тому, що бачать у ньому всесвітнього царя, який, як вони

сподіваються, знищить християн, поділить світ між євреями та зробить їх володарями. Ось звідки бере початок маячня про всевітню жидо-масонську змову. У другій частині памфлету Лютер вперше висуває проти євреїв аргументацію не теологічного, а економічного характеру. Він звинувачує їх у лихварстві, у жадібності, непорядності і паразитизмі: “Євреї, будучи іноземцями, не повинні нічим володіти, а те, чим вони володіють, повинно належати нам, оскільки вони не працюють, а ми не надаємо їм подарунків. Проте, у них знаходяться наші гроші і наше майно, а вони стали нашими господарями у нашій власній країні і у їх вигнанні... Вони пишаться цим, зміцнюючи свою віру і ненависть до нас, і кажуть один одному: переконайтесь, що Господь не залишає свій народ у розсіюванні. Ми не працюємо, байдикуємо, приємно проводимо час, а прокляті гої повинні працювати на нас і нам дістануться їх гроші. У результаті ми стаємо їх володарями, а вони – нашими слугами!” Лютер використовує силу свого красномовства, щоб налаштувати чи, як він подає справу, – застерегти християн проти євреїв. А для цього усі засоби підходять. Він відроджує легенди про те, що єврейські лікарі таємно повільно отруюють пацієнтів-християн. Він переконує паству у тому, що євреї – диявольське кодло.

Сім порад-рекомендацій відносно того, як поводити себе з євреями, які він надає владі говорять самі за себе і не потребують коментарів:

“По-перше, підпалити їх синагоги та школи, а що не згорить зрівняти із землею, щоб ані каменю, ані попелу не залишилось. І це потрібно зробити для слави нашого Господа і християнства, якщо ми дійсно християни.

По-друге, необхідно розорити і зруйнувати їх домівки, тоді їм ніде буде сховатися, вони будуть вигнані, як вигнані зі шкіл. Нехай поживуть вони на горищі і в хліву, як цигани, тоді вони дізнаються, що вони не господарі на нашій землі, як вони хваляться.

По-третє, схопити усіх їх книжників і талмудистів, нехай собі у в'язницях брешуть, проклинають і зневажають Бога.

По-четверте, заборонити їх рабинам під страхом смерті повчати людей.

По-п'яте, повністю позбавити євреїв охорони і виділення їм вулиць.

По-шосте, заборонити їм лихварство та відібрати готівку та цінності зі срібла та золота, нехай це стане попередженням.

По-сьоме, дати в руки кожному молодому сильному єврею та єврейці цеп, сокиру, лопату, прядку, веретено і змусити їх у поті чола добувати хліб свій...” [7, арк.56].

Таким чином, від теологічної аргументації Лютер переходить до практичних рекомендацій. Він не закликає до знищення євреїв, але радить знищити їх спосіб життя. За доби Реформації Лютер був не єдиним “перетворювачем” єврейського ладу. За п'ять років до нього страсбурзький реформатор, колишній чернець-домініканець Мартін Буцер, не без успіху радив ландграфу Гессенському змусити євреїв, які ведуть грошові справи, займатись важкою фізичною працею: вони повинні працювати в каменярнях, лісорубами, вуглекопами, сажотрусами, прибирати падаль та чистити вбиральні. Попри те, що Лютер часто дорікав Буцеру за відступництво та непослідовність, він явно спирався на цей документ, хоча створював власні рекомендації.

Еволюція ставлення Лютера до євреїв пов'язана і з тими змінами, які відбулись з ним в останній період його життя, коли він переглянув багато своїх позицій. Селянська війна його “зламала”. В одному з листів міститься таке зізнання: “Я досі думав, що можна керувати людьми за Євангелієм... Але тепер (після повстання) я зрозумів, що люди зневажають Євангеліє; щоб ними керувати, потрібен державний закон, меч і насильство” [1, арк.279].

Соратники і послідовники Лютера у своїх творах, листах також неодноразово порушували питання про ставлення до євреїв.

Одним з найбільш відомих поплічників Лютера був Філіп Меланхтон (1497-1560). Він є автором “Аугсбурзького віросповідання” – основного віросповідного документу лютеранства, – а також “Апології” до нього.

Меланхтон, як і Лютер, високо цінував іврит, вважаючи його вивчення необхідним для кращого розуміння Біблії. У своїй промові “Про вивчення мови іврит” (1549 р.), він стверджував, що знати іврит потрібно, щоб протистояти тлумаченням євреїв, які не полишають своєї мрії панувати над світом. Єврейські тлумачення Біблії він категорично відкидав, називаючи їх “ілюзіями” та “галюцинаціями” рабинів [8, арк.138].

Ще один відомий лютеранський теолог того часу – Себастьян Мюнстер (1488-1552), намагаючись повернути євреїв до християнства, переклав на іврит окремі книги Нового Заповіту. У 1535 р. він видав єврейський текст Біблії з латинським перекладом та примітками.

В одному з місіонерських творів – “Месія християн та євреїв” – Мюнстер писав, що євреї, які вільно живуть серед християн, зловживають своєю священною мовою, виголошують слова ересі. Мюнстер говорив, що було б бажано припинити існування цих брехунів-євреїв у межах християнського світу. Але це неможливо зробити, враховуючи, що Спаситель виступав за збереження євреїв до кінця світу [9, арк.125].

Лідери Реформації у Швейцарії – Ульріх Цвінглі (1484-1531) і Генріх Буллінгер (1504-1575) також не залишили “єврейське питання” без уваги.

Цвінглі у своїх проповідях неодноразово звеличував красу та силу івриту, але до євреїв ставився так само, як і Меланхтон з Мюнстером.

Буллінгер говорив про те, що юдаїзм і християнство пов'язані неподільно. Але, незважаючи на ці ідеї, він постійно закликав євреїв визнати Христа і прийняти християнство [10, арк.377].

Лідери Реформації у Страсбурзі (Франція) – одному з найважливіших центрів Реформації XVI ст. – Вольфганг Кефлін (Капіто) (1478-1541) і Мартін Буцер (1491-1551) про якого мова вже йшла вище) також порушували проблему становища євреїв у сучасному їм суспільстві.

Вольфганг Капіто виступав за релігійну поміркованість і терпимість до розбіжностей між різними протестантськими вченнями. У 1536 р. він підтримав відомого єврейського правозахисника Йоселя бен Гершон Лоанца (Раббі Йоселя з Росхайма) у протистоянні з князем Саксонії Йоганом Фрідріхом. Йоган Фрідріх у 1536 р. видав мандат, у якому заборонялось перебування, поселення, торгівля і проїзд євреїв. Йосель був впевнений, що за підтримки Лютера, йому вдасться переконати саксонського курфюрста. У цьому його підтримав Вольфганг Капіто, надавши рекомендаційні листи від Лютера. Але, все було марно. Мартін Буцер був переконаним супротивником євреїв і підтримував пізні погляди Лютера по відношенню до єврейства. У 1539 р. Буцер у Страсбурзі видав брошуру, у якій наполягав, щоб євреї відвідували проповіді християнських пасторів і не мали права дискутувати на релігійні теми. У своїх проповідях він наголошував, що до євреїв належить ставитись як до ворогів, так і друзів водночас. Як до ворогів – через те, що вони вперто відмовляються прийняти християнство. А як до друзів – через те, що Бог обрав їх першими.

В одній із пропозицій щодо євреїв, Буцер закликав владу захищати істинну віру, тобто протестантизм. Цитував окремі розділи книги Повторення Закону, де зазначається, що слід вбивати та знищувати тих, хто закликає служити іншим богам. Буцер наголошував, що присутність євреїв у християнських містах завдає шкоду християнству. Але, з практичної точки зору, цілковито усунути їх важко, оскільки вони живуть у Європі вже дуже довго. Таким чином, необхідно віднайти прийнятну для них форму життя серед християн, але якомога більше обмежувати їх.

Ландграф Гессенський Філіп I Великодушний, який знаходився під впливом Лютера і Буцера у 1539 р. видав декрет (на підставі брошури Буцера), у якому йшлося про дозвіл примусового хрещення євреїв; про смертну кару для євреїв, які вступили в статевий зв'язок з християнкою; про заборону будівництва нових синагог; про обмеження єврейської торгівлі[11, арк.95].

Ще одним з найвідоміших лідерів Реформації був Жан Кальвін (1509-1564). Його релігійна держава відрізнялась крайньою нетерпимістю до інакомислячих. Єврейське питання для Кальвіна було другорядним. Це пов'язано було з тим, що ще наприкінці 1490 р. євреї були вигнані з Женеви і у часи Кальвіна ще не повернулись. Найбільш яскраво проявилось ставлення до "юдаїзму" у Кальвіна під час полеміки з Мігелем Серветом (1509-1553) – іспанським мислителем, теологом і лікарем. Сервет заперечував загальноновизнане розуміння ідеї Трійці та божественної природи Христа. Сервет стверджував, що його мета – "відновити християнство", яке, на його думку, однаково помилково тлумачиться як католиками, так і протестантами. З точки зору Кальвіна Сервет надмірно покладався на єврейське тлумачення Біблії і мав намір перетворити християн на юдеїв. Через свої ідеї Сервет втік від інквізиції до Женеви. А вже у Женеві він був страчений Жаном Кальвінін – спалений на вогнищі[12, арк.80].

Одним з небагатьох лідерів Реформації, хто підтримував євреїв і виступав проти антиєврейських поглядів Лютера був Андреас Осіандр (1498-1552) з Нюрнбергу. Як коментатор Святого Письма, Осіандр користувався великим авторитетом. Але його теологічні погляди, особливо по відношенню до євреїв, викликали негативні відгуки, як з боку Лютера, так і від інших його прибічників. Осіандра звинувачували в "юдаїзмі". У підсумку він був змушений залишити Нюрнберг і стати професором івриту в університеті Кенігсберга (1544 р.).

Як бачимо, Лютер спочатку не виявляв ворожості до євреїв. Він сподівався, що протестантська версія християнства переконає багатьох євреїв змінити релігію. Але євреї не почали масово приймати хрещення. Тоді переважна більшість протестантських лідерів перейшла на антиєврейські позиції. Окрім того, у цьому питанні протестанти знаходили підтримку серед католиків.

Реформація призвела до народних повстань у різних регіонах Європи. Заворушення, пов'язані з Реформацією, у кінцевому підсумку перетворились у релігійно-політичну боротьбу, відому зараз як Тридцятирічна війна, що завершилась Вестфальським миром 1648 р. Санкціонована цією угодою релігійна реформа була уже багато в чому далекою від першопочаткових ідей. Європейське суспільство почало руйнуватись. Створювались нові форми управління. Європа розподілялась на протестантську та католицьку. Євреї у ці роки зазнали гонінь як від католицької церкви, так і від протестантських лідерів. Внутрішній свободі, про яку Лютер говорив спочатку, він з роками протиставив непорушний порядок речей, заснований у світі Богом. Борг слухняності впливає на перший план, християнин повинен бути слухняним і відданим підлеглим. В обмін на заповіді блаженств і царства Господа всередині людини, реформатор вимагав від німців безумовної слухняності володарю, існуючим законам, дотримання порядку. Позиція Лютера однозначна: людей необхідно тримати у покорі. Ось звідки походить добре відомий німецький *Ordnung!* Бунтар перетворюється в апостола слухняності, покірності, послуху. З часів Лютера слухняність стала чеснотою: від володарів до пасторів, від пасторів до пастви існує нерозривний зв'язок. Дух Реформації радикально вплинув на спосіб життя та мислення німців. Минає 250 років і великий німецький філософ Іммануїл Кант(1724-1804) зазначає: "Серед усіх цивілізованих народів німці легше і простіше за всіх піддаються управлінню; вони супротивники нововведень і опору усталеному порядку речей"[2, арк.314]. Французька письменниця мадам де Сталь, хоч і була налаштована протестантськи, також писала, що "сучасні німці позбавлені того, що можна назвати силою волі. Як приватні особи, батьки сімейств, адміністратори вони володіють чеснотою і цілісністю натури, але їх невимушена та щира готовність служити владі ранить серце..." Вона говорила про їх "повагу до влади і розчулення страхом, яке перетворює цю повагу в захоплення" [13, арк.385-390]. Повага до влади, що переходить у захоплення – сказано влучно і сильно. Той, хто читав роман Генріха Манна "Вірнопідданий" зрозуміє, що мала на увазі французька письменниця. Вона

помітила цю рису – вірнопідданство – на початку XIX ст. Генріх Манн написав роман у 1914 р., тобто через століття [14]. Як бачите, лютеровський заповіт продовжував діяти.

Ніхто не може зрівнятися з ним за ступенем впливу на почуття та свідомість німців. Жодна особистість не залишила в Німеччині настільки глибокого сліду, як він. Причому цікаво, що з плином часу цей вплив ще більше посилювався. Якщо вірити Томасу Манну, а в нас немає підстав йому недовіряти, німецька інтелігенція аж до Першої світової війни виховувалась на Лютері. Як і у будь-якої медалі, у цієї виявилось дві сторони. В умовах нацизму задушливі вимоги покірності, боргу перед державою і суспільством зв'язували руки значній частині німецької культурної еліти.

У 1920 роки антиєврейські твори Лютера використав патологічний антисеміт Гітлер та його оточення, а через два десятиліття нацисти почнуть виправдовувати свої звірства проти єврейського народу. Під час Нюрнберзького процесу у квітні 1946 р. був заслуханий нацистський злочинець Юліус Штрайхер, редактор скандальної антисемітської газети “Штюрмер”, яку Гітлер прочитував від А до Я. Ось що він заявив у суді: “Сьогодні на моєму місці на лаві підсудних міг би сидіти Мартін Лютер, якщо б суду було надано його твір “Про євреїв та їх брехню”. Нацисти охоче прикривались авторитетом Лютера. Вони винесли з його спадку те, що їм було вигідно, заплущивши очі на решту того, що суперечило їх ідеології. Геббельс підкреслював, що вони наслідують Лютера у своїх оцінках євреїв, майже нічого не додаючи. Геббельс звично брехав, оскільки Лютер не закликав до вбивства євреїв, але нацисти дійсно використовували антиєврейські твори реформатора з метою обґрунтування своїх злочинних дій.

Ви пам'ятаєте, коли відбувся загальнонімецький погром, коли запалали синагоги по всій Німеччині? 10 листопада 1938 року – у день народження Мартіна Лютера. Ось такий “подарунок” підготували “вдячні представники німецької нації” великому реформатору. Один з католицьких священників, який підтримував “новий порядок”, Мартін Зассе, єпископ Тюрінгії, звертаючись до пастви з памфлетом “Мартін Лютер про євреїв: геть їх!” (вийшов друком стотисячним накладом за рахунок бюджету Третього рейху), радісно вітає “цю акцію, якою увінчалась Богом благословенна боротьба нашого фюрера за повне визволення нашого народу. У ці години повинно бути чути голос німецького пророка XVI ст., – продовжує він, – який почав через незнання як друг євреїв, але потім, рухомий своїм знанням, досвідом та спонуканий реальністю, став найвеличнішим антисемітом свого часу, застерігши свій народ проти євреїв” [15, арк.7]. Тезка реформатора, поплічник нацистів, пробачає Лютеру гріх молодості: за незнанням, мовляв, поставився до євреїв по-людськи, натомість, згодом повністю спокутав свій гріх, тепер він наш. Антиєврейські поради Лютера довго чекали на свій час. За Гітлера вони були втілені в життя. Поганим є той учень, який не мріє перевершити свого вчителя. Нацисти ж перевершили. Лютер не поширював свої поради на охрещених євреїв. Вони вважалися інтегрованими до християнського суспільства. Нацисти не визнавали сили хрещення, вони дотримувалися своїх расових теорій, які були прирівняні до закону (нюрнберзькі закони 1935 р.).

У теперішній час апологети Лютера доводять, що його юдофобія мала релігійну основу, була проявом традиційного середньовічного світогляду. Це саме так. Він був далеким від расових теорій, які складають основу сучасного антисемітизму. Це також правда. І все ж неможливо не помітити, що відмінність між юдофобією Лютера та антисемітизмом нацистів є не такою вже й великою. У 1946 р. відомий німецький філософ Карл Ясперс приймав у Гейдельберзі молодого американського письменника. Той намагався говорити про німецьке минуле, принагідно згадавши Гете, Лессінга, але Ясперс зупинив його: “Облиште, цей диявол давно сидить в нас. Бажаєте подивитись на першоджерело? – повернувшись до полиці, він дістав книжку Лютера “Про євреїв та їх брехню”. Ось воно! Тут вже міститься уся програма гітлерівського періоду. Те, що Гітлер робив, Лютер радив, окрім хіба що вбивств у газових камерах”. Огидний портрет єврея, який створив Лютер, безсумнівно вплинув на суспільну думку, культивуючи якщо не ненависть, то огиду до євреїв у німецькому середовищі.

У 1983 р. Німеччина відзначила 500-річчя з дня народження Лютера. Цей ювілей був не схожим на інші: ані гамірних урочистостей, ані нових пам'ятників. І все через ставлення ювіляра до євреїв. Німці не можуть пишатися і славити Лютера після Голокосту, як славив його Генріх Гейне. Гейне глибоко осягнув і точно змалював двоїстий, амбівалентний характер Лютерової натури у праці “До історії релігії та філософії у Німеччині” він писав про Мартіна Лютера наступне: “Він володів якостями, поєднання яких є надзвичайно рідкісним і які зазвичай здаються нам вороже протилежними. Він був водночас мрійливим містиком і людиною практичної дії. У його думок були не тільки крила, але й руки. Він говорив та діяв. Це була не тільки мова, але й меч свого часу. Це був водночас і холодний, схоластичний буквоїд і захоплений, натхненний Богом пророк... Ця людина, яка могла лаятись, як торговка рибою, була також м'якою, як ніжна дівчина. Час від часу він шаленів, неначе буря, що вириває з корінням дуби, потім знов ставав лагідним. Він був сповнений трепетного страху Божого, сповнений самопожертвою для слави Святого Духа. Він здатен був зануритись у царину чистої духовності; проте він дуже добре знав принади цього життя та вмів їх цінувати, із вуст його злетів чудовий вислів: “Хто до вина, жінок і пісень не тягнеться, на все життя дураком залишиться”...У ньому було дещо первісне, незбагненне, чудодійне, що ми знаходимо у всіх обранців, дещо наївно-жахливе, дещо недотепно-розумне, дещо піднесено-обмежене, дещо нездоланно-демонічне”. Але Лютер виявився “заплямованим”. Як бути з національним генієм? Невже віддати його нацистам?

Через два роки після ювілею вийшов з друку масивний том статей “Мартін Лютер та євреї – Євреї та Мартін Лютер” (понад 700 стор.). Його відкриває вступне слово Йоганнеса Рау, президента ФРН. Це його промова на ювілейному зібранні на честь Мартіна Лютера. Читаючи цей вступ, майже фізично відчуваеш як болісно німцям порушувати настільки непросту тему. Чималу мужність потрібно мати, щоб публічно виголошувати цю неприємну, щоб не сказати ганебну сторінку рідної історії; куди легше змовчати, перегорнути, чи, як тут говорять, – покласти під сукно. “Сьогодні ми повинні сказати, хоча нам нестерпно це

чути, що у Аушвица є християнська передісторія, – говорить Рау. – Ми не можемо після Аушвица не думати про те, що євреї помирали не тільки через отруйні гази у його камерах, але й також від антисемітської отруйної хмари, якій вже сотні років” [5, арк.34]. Сотні років євреї очікували на ці слова. Коли Віллі Брандт став навколішки на місці колишнього варшавського гетто, він каявся і просив пробачити не нацистів, а німецький народ, а відтак, – і Мартіна Лютера.

У науковій роботі рабина д-ра Райнхарда Левіна “Ставлення Лютера до євреїв”, що вийшла у Берліні у 1911 р., репринтне видання - у 1973 р. автор записав наприкінці своєї праці: “Насіння ненависті до євреїв дало за його життя дуже слабкі сходи. Але вони не зникли безслідно, навпаки, вони проросли через століття; і завжди кожен, хто з яких-небудь мотивів виступав проти євреїв, був впевнений, що має право урочисто посылатися на Лютера” [6, арк.241].

Знаючи, ким був М.Лютер, і яким він був, ніхто не має права проклинати його, чи передавати на суд історії, але надати чесну оцінку його поглядам необхідно. Потрібно зняти з нього тавро “Теолога Голокосту”. Особливо сьогодні, коли весь світ відзначає 550-річчя Реформації.

Джерела та література

1. Sasse M. Martin Luther über die Juden: Weg mit ihnen! /Herausgegeben von Landesbischof Martin Sasse. – Eisenach,1938. – 112 s.
2. Karl Vorländer K. Immanuel Kant. Der Mann und das Werk./ Karl Vorländer - Wiesbaden: Marix Verlag, 2004. – 862 s.
3. Гобри И. Лютер / И.Гобри. – М., Молодая гвардия, 2000 – 546 с.
4. Kaufmann Th. Martin Luther / Th. Kaufmann. – München, 2006. – 318 s.
5. Lewin R. Luthers Stellung zu den Juden”/ Reinhold Lewin. – Berlin 1911, Neudruck Aalen 1973 – 246 s.
6. Hirsch R., Schuder R. Der gelbe Fleck. Wurzeln und Wirkungen des Judenhasses in der deutschen Geschichte / Rudolf Hirsch,RosemarieSchuder. - Berlin 1987. – 456 s.
7. Zahrnt H. Martin Luther in seiner Zeit-für unsere Zeit / H. Zahrnt. – München, 1983. – 378 s.
8. Лихачева Е. Европейские реформаторы (Гус, Лютер, Цвингли, Кальвин). Е.Лихачева. – СПб., 1872. – 242 стр.
9. Источники по истории Реформации. Выпуск 1. – М., 1906. – Издание Товарищества “Печатня С.П.Яковлева”. – 155 с.
10. Шафф Ф. История христианской церкви. В 8-ми томах / Ф. Шафф. – М., 2008-2012. – Христианское общество “Библия для всех”. – Том 7. Современное христианство. Реформация в Германии. – 2009. – 464 ст.; Том 8. Современное христианство. Реформация в Швейцарии. – 2012. – 557 с.
11. Рутенбург В. Титаны Возрождения / В.Рутенбург. – Л., 1976. – 144 с.
12. Порозовская Б. Иоганн Кальвин. Его жизнь и реформаторская деятельность./Б.Порозовская. – СПб., 1891. – 104 стр.
13. “О Германии” // Литературные манифесты западноевропейских романтиков, под ред. А. С. Дмитриева, М., Изд-во Московского университета, 1980. - С.383-391.
14. Манн Г. Учитель Гнус. Верноподданный. Новеллы / Г.Манн. – М., “Художественная литература”, 1971. – 704 с.
15. Osten-Sacken Peter von der. Martin Luther und die Juden./ Peter von der Osten-Sacken .-Stuttgart: Kohlhammer, 2002. – 324 s.

Davletov O., Salamakha I. “Fathers of the Reformation” views towards Jews. (Can Martin Luther be considered the “Theologian of the Holocaust?”).

The article deals with transformation the Reformation leaders perception of the Jews’ role in religion matters, their influence on the ideology of the rulers of fascist Germany. Based on the materials of the leaders of European Keformation movement, monographs, articles and results of academic research, the article has determined the changes in Martin Luther’s and his followers’ attitudes to Jewish population of Europe. The ways in which ideas of the Reformation leaders on Jews were used by the Third Reich in 1933-1945 have also been examined.

Key words: evolution, theology, the Jews, Protestantism, Martin Luther, Papacy, Christianity.